

УДК 903.4 (477.8-17) “00/00” (093)

ПРОЦЕСИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО КУЛЬТУРОГЕНЕЗУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е.

Володимир Баран

*Інститут археології Національної академії наук України,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
Інститут археології*

04210 Проспект Героїв Сталінграда, 12
Київ, Україна

Розглянуто історичну долю населення празько-корчацької культури, що залишилось на корінній території в Північному Прикарпатті. Простежено процеси переростання її в райковецьку культуру, інфільтрацію в райони пенківського ареалу, зазначено, що в VII–VIII ст. інфільтраційні процеси на схід привели до утворення волинцівської та роменської культур. Заперечено тезу про те, що волинцівську культуру започаткували вихідці з Самарського Поволжя – носії іменьківської культури.

Ключові слова: празько-корчацька культура, райковецька культура, волинцівська культура, роменська культура, іменьківська культура, руси.

У другій половині I тисячоліття н. е. на величезній території Центральної і Східної Європи відбулися глибокі внутрішні зміни в економічній та соціально-політичній структурі слов'янського світу. Вони пов'язані, а в багатьох випадках і зумовлені подіями Великого переселення народів. У цей час фактично склалася нова політична карта Європи, в тому числі Східної, на якій слов'янські племена зайняли свої усталені місця.

Витоки цих процесів сягають кінця IV–V ст., коли на території України й найближчого пограниччя формувалися ранньосередньовічні слов'янські культури, які стали основою всіх наступних загальнослов'янських етнокультурних перетворень. Найбільшу за територією слов'янську культуру V–VII ст., розташовану навколо Карпатських гір, становлять празько-корчацькі старожитності. Їхнє ядро, згідно з датованими комплексами кінця IV–V ст., є у Верхньому Попрутті, на Середньому і Верхньому Дністрі, у верхів'ях Західного Бугу і Сяну, тобто на Північному Прикарпатті. Археологічні спостереження узгоджуються з лінгвістичними даними. За І. Удольфом, це регіон, де виявлено найархаїчніші слов'янські гідроніми, що повторюються в усіх мовних слов'янських групах: східних, західних і південних, що сформувалися внаслідок слов'янського розселення [13. С. 1–23].

Празько-корчацькі старожитності, що виникли в V–VI ст. у Північному Прикарпатті, до кінця VII ст. поступово розширили ареал і зайняли частину Середнього та

Верхнє Подунав'я. Тут, за Йорданом, жили племена склавинів (слов'ян). Із середовища склавинських племінних груп у Подунав'ї через одне–два століття вирости вже нові племінні утворення, представлені пам'ятками так званої городищенської культури, які в інтеграції з субстратним населенням утворили низку слов'янських союзів – предків морав'ян, словаків, угрів, чи різні слов'янські празько-корчацькі та пеньківські групи, що зазнали романізації на території сучасної Румунії. Водночас на території Південної Польщі поступово визріли свої племінні групи.

Яка ж доля того населення празько-корчацької культури, що залишилось на корінній території?

Празько-корчацька культура прогресуючи етнокультурно, поступово набула нового етнографічного забарвлення і переросла в райковецьку культуру. Вона розширилася, зайнявши все межиріччя Дніпра і Вісли, на півночі дещо вийшла на лівий берег Прип'яті, на півдні – на південні схили Карпат і Буковину. Уже наприкінці VI–на початку VII ст. у Прикарпатті утворилася широка смуга, де виявлено змішані корчацько-пеньківські пам'ятки, і почалися процеси поступової інфільтрації правобережних слов'ян у райони пеньківського ареалу, де жили анти.

Після 602 р. з писемних джерел зникла етнонімна назва “анти” іраномовного походження. Це пов'язано з інтеграційними процесами обох слов'янських племінних груп. Об'єднане слов'янське населення користувалося назвою правобережних племен, яка, будучи самоназвою одної з племінних груп, назавжди покрила всі слов'янські племінні утворення незалежно від їхніх конкретних найменувань. У IX–X ст., із виникненням слов'янських держав, вони отримали свої конкретні назви, а назва “слов'яни”, “слов'янські народи” залишилася в розумінні їхніх етнічних витоків поряд з такими назвами, як “германські народи”, “романські народи” тощо.

Процеси інфільтрації слов'янського населення на схід у VII–VIII ст. посилювалися, і вже райковецькі пам'ятки, створені нащадками склавинів, зайняли всі правобережні придніпровські райони, в тому числі ті, де сформувалася племінна група сівер'ян, представлена волинцівською і роменською культурами, з уже дещо відмінними від своїх культурних підоснов рисами.

Питання витоків волинцівської та її спадкоємиці роменської культур виникло з появою перших публікацій їхніх матеріалів. Воно є дискусійним і сьогодні.

І. Ляпушкін уважав, що роменська культура, куди він зачислявав і волинцівські пам'ятки, виникла з приходом на Лівобережжя на початку VIII ст. населення слов'янської райковецької культури з правого берега Дніпра [3. С. 356–366]. Спостереження дослідника про близькість синхронних пам'яток райковецької і роменської культур підтверджували щораз новими матеріалами. Нині вдалося з'ясувати, що процеси інфільтрації слов'янського правобережного населення на Лівобережжя почалися ще на етапі празько-корчацьких та пеньківських старожитностей на початку VII ст. Недавно виникла навіть концепція (І. Гавритухін, А. Обломський, О. Щеглова), за якою склавини силою підпорядкували Лівобережжя, антська ж племінна еліта закопала скарби, ховаючи свої багатства перед склавинами [1. С. 140–146]. Ще раз проаналізувавши всі категорії знахідок, ліпний посуд, житла, поховання, автори дійшли висновку, що прибульцями на Лівобережжя були головно слов'яни – носії райковецької культури на її сахнівському

етапі. На Правобережжі, зокрема на Поділлі, процеси інтеграції антів та склавинів, за археологічними матеріалами, простежувалися вже з кінця VI – початку VII ст.

В. Петрашенко виконала статистичний аналіз співвідношення керамічних комплексів еталонних пам'яток сахнівського та волинцівського етапів, з одного боку, та кераміки райковецької і роменської культур, – з іншого. Коефіцієнт подібності головних форм посуду виявився вражаючим. Наприклад, подібність головних форм ліпного посуду Монастирка, Канівського поселення, Сахнівки, поселень Житомирського Полісся, Ходосівки, Києва досягає 80–88%; Волинцівського поселення, поселень Житомирського Полісся, Ходосівки, Києва – 81–86%; Новотроїцького городища, поселень Житомирського Полісся, Пастирського городища, Стецівки – 80–81%. Авторка наголосила, що в усіх трьох групах наявні форми з Житомирського Полісся, тобто класична кераміка райковецької культури. Середній коефіцієнт подібності керамічних комплексів коливається в межах 80–85%. Якщо врахувати, що І. Русанова тим же методом довела пряме переростання пам'яток празько-корчацької культури в райковецьку, то не можна не погодитися з обома дослідницями в тому, що населення, яке створило празько-корчацьку і райковецьку культури, в процесі розселення та асиміляції носіїв пеньківської культури антів було також головним творцем волинцівської та роменської культур. В. Петрашенко посилила свою тезу і прикладами влаштування інтер'єрів жител [5. С. 230–237].

Зовсім іншу концепцію останнім часом висунув В. Седов. Він вважає, що творцями волинцівської культури були вихідці з Самарського Поволжя – носії Іменьківської культури [8. С. 194–195. 9. С. 50–90]. В історичній реконструкції В. Седова це виглядає так: частина черняхівського слов'янського населення в симбіозі з сарматами під тиском гуннів наприкінці IV–V ст. переселилася з Північного Причорномор'я в далеке Самарське Поволжя. Тут це населення створило Іменьківську культуру. Наприкінці VII – на початку VIII ст. носії іменьківської культури вже в зовсім іншій іпостасі переселилися в Середньодніпровське Лівобережжя і створили Каганат русів, представлений археологічно волинцівською культурою. Типологічний зв'язок між іменьківською та волинцівською культурами пояснено наявністю в їхніх керамічних комплексах високоякісних гончарних посудин та виготовлених за їхнім зразком пролощених ліпних горщиків. У керамічних комплексах на волинцівських пам'ятках справді наявні високоякісні гончарні посудини салтово-маяцьких зразків. Проте вони разом становлять близько 10% посуду, на іменьківських пам'ятках (і то не всіх) – це лише окремі поодинокі знахідки. Все це, на нашу думку, свідчення хозаро-болгарських культурних впливів на обидві культури. За висловом дослідниці волинцівської культури С. Юренко, гончарна високоякісна кераміка, наявна у комплексах цієї культури, є “іншокультурними впливами”, що підтверджують етнічну неоднорідність населення Дніпровського Лівобережжя [12. С. 244–250]. Такий посуд – характерний для салтово-маяцьких старожитностей – наявний в усіх культурах, що перебували під впливом Хозарського каганату.

В. Седов не наводить ніяких доказів про відхід великої групи черняхівського населення з Нижнього Дніпра на Волгу. Писемні джерела, зокрема Йордан та Прокопій Кесарійський, подають відомості про відхід черняхівських готів та аланів на Дунай і не згадують про готські відселення у Поволжя. Одним невиразним наземним житлом, відкритим на Старомайнському городищі в Ульяновській області, яке нібито може мати ана-

логії на вельбарських і тих черняхівських поселеннях, де жили готи, пояснити переселення не готів-германців, а слов'янських великих груп із черняхівського ареалу на Волгу не логічно і не можливо. На цьому городищі й на інших поселеннях іменьківської культури відкрито численні квадратні житла-напівземлянки з центральним стовпом, близькі до жител киявської культури. Вони належали слов'янським переселенцям Поволжя.

Надуманим треба вважати і слов'яно-іранський симбіоз у черняхівській культурі Північного Причорномор'я, де сарматські матеріали відомі, але немає слов'янських. Немає жодних даних, що саме цей симбіоз і є руси, які спочатку пішли на Волгу, а звідти вже повернулись на Дніпро (іменьківсько-волинцівська культура) і створили тут "Руський каганат". З приводу слов'яно-іранського симбіозу недвозначно висловився О. Трубаčov. Він уважає, що іранське походження слова "Русь" позбавлене лінгвістичної опори.

Кам'яні фортеці на західних кордонах Хозарії, які були форпостами тиску на слов'ян, В. Сєдов трактує винятково як її оборонні споруди проти могутнього Руського каганату, якого, як це впливає з писемних та археологічних джерел, тут у цей час просто не було. Один з дослідників іменьківської культури, П. Старостін, правильно вважає, що населення Хозарії в VII ст. переважно було поглинуте Волзькою Болгарією [10. С. 31–32]. Не випадково ареал іменьківської культури вкладається в її межі.

Як відомо, етнічна належність іменьківської культури ще не визначена однозначно. Різні дослідники вважають її належною місцевому балтському, угро-фінському або болгаро-аланському населенню [11. С. 119–126].

Тепер розглянемо писемне джерело, яке, на думку В. Сєдова, дає підстави розмістити "Руський каганат" в ареалі волинцівської культури поряд з Хозарією. Це журнал спостережень франкського уряду за подіями у Північному Подунав'ї, відомий у літературі як "Опис міст та областей Північного Дунаю", іменованій "Баварським Географом". Дослідники, зокрема О. Назаренко, О. Прицак, О. Трубаčov, Й. Геррманн, Г. Ловмянський та інші, вважають документ першою згадкою про русів (Ruzzi) у латино-германському варіанті [4. С. 15–45; 6]. Однак на цьому виразність джерела закінчується. О. В. Назаренко, який найдетальніше опрацював це джерело, датує його другою половиною IX ст. [4. С. 15–45], а це кінець волинцівської культури і початок роменської. Отже, ці дані синхронні не волинцівській, а роменській культурі. З іншого боку, VIII–IX ст. – це період активності вікінгів у Європі. В цей час на території угро-фінів та північно-східних слов'янських племінних союзів закріпилися нормани (варяги) і збирали з них данину. "В лето 6367 (859 рік) имяхо дань варязи изъ за моря на чуди и на словенех, на мери и на всехъ кривичех" [7. С. 18]. Але ці, другі історичні реалії князів, жили як слов'яни, так і нормани-варяги. Це стосується й інших городищ північно-східної частини слов'ян.

Зі списку етнообластей (civitates) В. Сєдов обрав ті, які відносяться до східно-європейського ареалу. Серед них Caziri (хозари), після яких вписані Ruzzi (руси), після них – Forsderen, Liudi, Fresiti. За послідовністю назв у списку учений поселив русів в ареалі волинцівської культури на північний захід від Хозарського каганату. Слова Forsderen Liudi читають як одне складне слово з давньоверхньонімецької – Foristariliudy і вважають деревлянами (лісними людьми); Fresiti (за Й. Геррманном з давньоверхньонімецької мови Freisassen – "вільні люди"), на думку В. Сєдова, – це мешканці поля,

поляни. Правда, тут є одне неузгодження. Як відомо, літописні поляни займали регіон між деревлянами і волинцівською культурою, що не відповідає послідовності списку. Крім того, і Forsderen, і Liudi, і Fresiti – це за списком “Баварського географа” окремі назви етнообластей, тому їхню інтерпретацію, а тим більше місце на карті Східної Європи можна, і навіть треба, вважати невизначальними.

Й. Геррманн вважає, що етнообласті зафіксовані відповідно до напрямів торгових шляхів [2. С. 163–168]. Отже, у нього етнообласті Ruzzi, Forsderen, Liudi, Fresiti розміщені між хозарами (Caziri) та уграми (Ungare) в Причорномор'ї, тобто південніше від регіону волинцівської культури.

Дещо по-іншому уявляє собі список civitates “Баварського географа” О. Назаренко і вже зовсім інакше читає його О. Прицак.

О. Назаренко, як і Г. Ловмянський, Й. Геррманн та інші, розділяє етноназви на групи за торговими шляхами [4. С. 11]. Він зводить їх до чотирьох груп, позначаючи цифрою нумерацією. Перша група з першої частини списку (№ 3–17) наводить перелік з півночі на південь уздовж кордону Франкської держави; друга – Сілезько-Лужицька група (№ 54–64); третя – група, що відповідає балтійсько-волзькому торговому шляху (№ 42–48) з можливим північно-причорноморським продовженням (№ 49–53). Через велику кількість неідентифікованих назв велика центральна група civitates (№ 18–40) не може бути підведена під будь-яку закономірність. Для нашої теми найважливішою є третя група civitates, прив'язана до балтійсько-волзького торгового шляху. За О. Назаренком, сюди належать етнообласті від назви Пришани (Prissani) до назви Угри (Ungare). Ідентифікація трьох перших не зовсім ясна, але серед них вписана назва Bruzi (Пруси), тому їхня локалізація на північному торговому шляху допустима. Четвертий за порядком списку етнікон Вісунбейри (Vuizunbeire). Його приблизно визначив О. Назаренко як весь. Отже, його належність до балтійсько-волзького шляху зрозуміла (В. Седов цей етнікон визначив як волиняни?). Безсумнівно з волзьким шляхом пов'язані Caziri (хозари), а між ними та уграми (Ungare), що у IX ст. кочували в Причорномор'ї, стоять у списку Ruzzi (руси), Forsderen, Liudi, Fresiti, Seravici, Lukolane. Усі спроби ідентифікації останніх п'яти етніконів, на нашу думку, безуспішні. Навіть Lukolane, якщо їх співвідносити з лучанами, випадають із групи, поєднаної назвами хозар та угрів. Тому визначати за ними локалізацію русів, перетворивши їх на Руський каганат, як це зробив В. Седов, принаймні занадто сміливо. Отже, до однозначної ідентифікації, вони ніяк не можуть слугувати історико-географічними реперами.

О. Прицак, який присвятив лінгвістичному та історичному аналізу праці “Баварського географа” як джерела, багато сторінок свого дослідження “Походження Русі”, повністю заперечив, що тут ідеться про слов'янських русів із Середнього Подніпров'я. На його думку, в останній чверті VIII ст. цю назву перенесла до Північно-Східної Європи Рутено-фризько-норманська торговельна компанія, що сформувалася в Галлії під назвою “Русь”. Саме цих русів зфіксовано у “Баварському географі”, складеному в імперії Каролінгів [6. С. 53].

Отже, список етнообластей, де велика кількість етніконів не піддається перевірці і не може бути визначена, дуже ризиковано, а то й просто недопустимо ставити в основу відповідальних історико-археологічних реконструкцій.

Уже те, що В. Сєдов поселив русів IX ст. у лівобережному Середньому Подніпров'ї, Й. Геррманн та О. Трубачов – в Азовсько-Причорноморському регіоні, а О. Прицак – у регіонах, де діяла Рутено-фризько-норманська торговельна компанія, свідчить про рівень невизначеності “Баварського географа” як історичного джерела. Якщо вважати ймовірною спробу О. Назаренка зв'язати ідентифіковані етнікони пруси, хозари, руси, угри з балтійсько-вользьким торговим шляхом (навіть при тому, що він повертає в сторону Причорномор'я), то з цього ніяк не випливає, що руси середини IX ст. – це слов'яни, і що жили вони в цей час до приходу норманських князів Рюрик-вичів у Середньому Подніпров'ї. Це настільки ж очевидно, як очевидно, що виникнення волинцівсько-роменської культури ніяк не пов'язано з приходом у регіон Дніпровського Лівобережжя населення з Поволжя і що саме воно тут стало русами.

1. *Гаврилухин И. О., Обломский А. М.* Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. – М., 1996.
2. *Германн Й. Ruzzi, Forsderen, Liudi, Fresiti.* К вопросу об исторической и этнографической основах “Баварского географа” // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 163–168.
3. *Ляпушкин И. И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. – 1961. – № 104. – С. 356–366.
4. *Назаренко А. В.* Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. – М., 1993.
5. *Петрашенко В. О.* Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому подніпров'ї // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. – Київ; Львів, 1999. – С. 230–239.
6. *Прицак О.* Походження Русі. – К., 1997.
7. *Повесть временных лет.* – М., 1950.
8. *Сєдов В. В.* Славяне в раннем средневековье. – М., 1996.
9. *Сєдов В. В.* Древнерусская народность. – М., 1999.
10. *Старостин П. Н.* Именьковский могильник // Культуры Восточной Европы в I тысячелетии н. э. – Куйбышев., 1986. – С. 31–32.
11. *Халиков А. Х.* К вопросу об этносе именьковских племен // Памятники первобытной эпохи Волго-Камья. – Казань., 1988. – С. 119–126.
12. *Юренко С. П.* Днепровское лесостепное Левобережье в VII–VIII вв.: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – К., 1988.
13. *Udolph J.* Zum Stand der Diskussion um die Urheimat der Slaven // Beitrage zur Namenforschung. – 1979. – Bd. 7–14.

**PROCESSES OF CULTURE GENESIS AMONG EASTERN SLAVS
IN THE SECOND HALF OF FIRST MILLENNIA A. D.**

Volodymyr Baran

*Institute of archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
Ivan Franko National University of Lviv
Institute of archaeology*

The article describes destiny of the population – bearers of Praha-Korchak Culture – which remained on its autochthonous territory in Northern Pre-Carpathian area during the Slavs migrations. The processes are analyzed which led to transformation of that culture in later Raikovets Culture. The infiltration of Praha-Korchak Culture bearers in the areas of Penkiv Culture was analyzed as well. This infiltration eastward in 7th and 8th centuries caused later the genesis of Volyntsiiv and Romenska Cultures. The author denies entirely thesis about Volyntsiiv culture as one formed by incomers from Volga regions namely Sarmathians – bearers of Ilmenska Culture.

Key words: Praha-Korchak Culture, Raikovets Culture, Volyntsiiv Culture, Romenska Culture, Ilmenska Culture, Rusi.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2005

Прийнята до друку 14.09.2005